

А. Г. Філінюк

**РЕЦЕНЗІЯ НА ДОСЛІДЖЕННЯ О. М. СЛІСАРЕНКА
«ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ АСПЕКТИ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-
ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ 1708–1714 рр.»:
монографія. Дніпро: Ліра, 2018. 360 с.**

Як відомо, перед українською історичною науковою стоїть одне з надзвичайно важливих завдань, спрямованих на залучення національної історії до світового історичного наративу. Такою темою, поза сумнівом, є українсько-шведський союз початку XVIII ст., окутаний досі багатьма міфами та фальсифікаціями. Більше того, однією з найулюбленіших тем у сучасній українській історіографії про участь українців у російсько-шведській війні 1708–1714 рр., є аналіз політичних орієнтацій козацької старшини в контексті імперського історичного, політичного, інтелектуально-геопростору та українсько-російських взаємин.

Незважаючи на те, що від подій перших десятиліть XVIII ст., в тому числі пов'язаних із міжнародною діяльністю Гетьманської держави І. Мазепи минуло понад 300 років, в українській історіографії проблема українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. досі недостатньо вивчена. Відтак залишається комплексно недослідженим та актуальним питання про взаємини України та Швеції напередодні, під час Полтавської битви і після її поразки. Цим обумовлені актуальність, науково-теоретичне і практичне значення монографії доцента Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Олександра Слісаренка «Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.», котра нещодавно побачила світ у Дніпровському видавництві «Ліра» влітку цього року.

Передусім підкреслимо, що ознайомлення з текстом монографії дослідника засвідчило його ґрунтовну фахову і теоретико-методологічну підготовку, глибоке знання ним вітчизняної та зарубіжної наукової літератури й широкого комплексу джерел з обраної для вивчення і реконструкції теми.

Як показує аналіз вступної частини роботи, в ній широко та доволі професійно обґрунтовані тема, мета, визначені об'єкт і предмет й сформульовані дослідницькі завдання. Загалом правильно визначено пріоритети та чітко вибудована архітектоніка дослідження. По-перше, це дозволяє глибше контекстуалізувати вивчення теми, розглядаючи військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. як частину ширших державно-політичних і військово-стратегічних заходів обох сторін. По-друге, дає можливість припустити, що цей

союз міг бути замислений і реалізований І. Мазепою та його однодумцями не лише для захисту очоленої ним держави, а й з метою її української національної територіалізації. М. Юрій зазначає, що «спільноти від малої групи до великого суспільства, можуть існувати, якщо діяльність їх членів опирається рушійним ворожим фактором (ворожості сусідів, внутрішнім конфліктам, дезорганізаціі, нестачі життєво важливих ресурсів тощо), тобто вони існують лише як суб'єкти власного відтворення».

Як відомо, наукова розробка історичних тем і сюжетів вимагає від сучасного історика набагато більшого, ніж простий збір, засвоєння і виклад різноманітного історичного матеріалу. До дослідника передусім ставиться вимога не тільки знати та вміти описати історичні факти, не тільки оперувати фактичними даними в часі і просторі, а й давати їм належне трактування, тобто пояснювати факти, знаходити зв'язки між історичними подіями та явищами й тим самим конкретно виявляти характер історичної закономірності. Просте знання фактів не становить науки. Не при всяких умовах історично досліджуваний факт стає науковим фактом. Для цього необхідно розуміння суті і значення факту, необхідно виявлення його походження і ролі в зв'язку з іншими історичними явищами та подіями, до ряду яких він належить. У цьому плані автор кваліфіковано впорався в першому розділі «Українсько-шведський союз – трьохсотлітня боротьба поглядів та інтерпретацій», поділеному на три підрозділи. У першому з них зі знанням справи охарактеризовано документальні джерела та мемуари, список яких налічує 69 позицій.

Другий, доволі об'ємний підрозділ присвячено характеристиці процесу, тенденцій й особливостей тенденційних підходів до історіописання обраної для наукових студій проблеми як «сутінкової зони». У третьому підрозділі розкрито методологічний інструментарій дослідження. В авторському розумінні, ключовим у ньому є можливість ефективного застосування методу історичної реконструкції подій у поєднанні із загальнонауковими і спеціально-історичними методами. Зважаючи на специфіку дослідження, особливий акцент зроблено на застосуванні історико-порівняльного та порівняльно-правового методів.

В другому розділі «Боротьба за Україну – ключ до перемоги?», що складається з п'яти підрозділів, розкрито причини українсько-шведського союзу, охарактеризовано події від осені 1708 до червня 1709 р. і участь у них України, зокрема Гетьманщини на чолі з І. Мазепою та Запорізької Січі. Передусім, розглянуто українсько-шведського союзу через призму логіки подій і випадкових конфігурацій із підкресленням, що Північна війна жодним чином не впливала позитивно на розвиток українського господарства та добробут населення України. На вивченні й осмисленні численних фактів дослідник доходить об'єктивного висновку, що «українському гетьману вже на схилі життя довелося в цей непростий момент обирати між протекторатом Москви та уславленим й охочим до перемог молодим володарем Стокгольму», оскільки

ки «вир московської Харибди рано чи пізно знищив би хиткий корабель української державності» [с.89].

В підрозділі 2.2 «Гаряча осінь 1708 року: експромт Мазепи чи геніальний задум?» дослідник ретельно і докладно проаналізує всі об'єктивні та суб'єктивні обставини й перебіг численних подій і на їх основі показує, що Іван Мазепа в стратегічному плані прагнув максимально захистити Гетьманщину від бойових дій на її теренах, перенести їх якомога далі на північ, сприяти перемозі свого нового шведського протектора над московським царем й досягти незалежності України в тих територіальних межах, які вже було досягнуто на той момент. У тактичному плані, на переконання дослідника, гетьману «напевне, вдалося б компенсувати матеріальні та людські втрати, завдані поразкою при Лисній, в основному, запобігти суворим наслідкам зими 1708–1709 рр. тай уникнути негативного враження від безжального розгрому міста та українське населення [с.143, 144].

Наступний розвиток подій 1709 р., котрі розвивалися між Веприком і Полтавою, зображено в третьому підрозділі як весну надій. На цьому етапі виявилось чимало перемог союзників, але й загострень суперечностей у середовищі козацької старшини. На вступі в гру Запорізької Січі акцентовано увагу в підрозділі 2.4. й висвітлено, з одного боку, конкретні кроки Петра I з її нейтралізації обіцянками і підкупам та недопущення об'єднання запорожців і мазепинців [с.155], з іншого – розкрито зміну ситуації навколо Запорізької Січі на користь союзників завдяки патріотичній позиції К. Гордієнка. У тактичному плані, на переконання автора, мета шведсько-українських союзників зводилася до необхідності переконати кліматичні негаразди зимових місяців, зберегти живу силу, забезпечити її необхідними продовольчими ресурсами та поповнити свої сили новими бійцями [с.165].

Завершується розділ характеристикою ситуації під валами Полтави і визрівання плану генерального бою московським воєначальникам, які зуміли вивести з-під шведського удару значні контингенти їхніх військ, і причин невдачі двомісячної облоги шведами Полтави.

У третьому розділі «Вирішальні зусилля: пан чи пропав? Вирішальні зусилля: пан чи пропав?», поділеному на два підрозділи, зроблено спробу дати відповідь на питання, чим зумовлена Полтавська катастрофа. Зокрема, автор в першому підрозділі розглядає її під кутом зору як закономірності, так і випадковості. Адже поява московської армії на правому березі Ворскли означала неминучість самої битви, а з іншого боку – вісім попередніх років і особливо перемоги під Нарвою та Головчиним над головною армією російського царя вселяли в Карла XII і його союзника І. Мазепу впевненість у її переможному завершенні. До того ж, дослідник наголошує на два принципових аспекти: по-перше, воюючі сторони не розглядали можливу битву як вирішальний поєдинок; по-друге, не дуже довіряли українським союзникам, які були приблизно в однаковій кількості, й передбачили козакам в основному пасивні завдання.

Не описуючи детально події Полтавської битви, автор виділяє шість її основних фаз від бою біля редутів до переслідування розбитих шведів і невдаої атаки легких сил московитів шведського табору. Тут історик звертає увагу на: а) на втраті Карлом XII фактору несподіванки та можливості вибрати місце головного удару; б) неготовності шведів до наявності додаткових редутів повздовжньої лінії противника; в) на малоочікувану першу перемогу військ царя і повну поразку, достатньо безладний відступ шведської армії і значні втрати обох сторін у першому бою; г) на майже непритомний стан короля через важке поранення напередодні битви, ймовірно, від руки українського козака, найпевніше слобожанця, і, зрештою, д) на історичні наслідки поразки, що спричинило трьохсотрічну залежність України та розпад Шведської Балтійської імперії.

У підрозділі 3.2 зроблено ґрунтовну характеристику перипетій навколо відступу шведської армії й українських контингентів гетьмана Мазепи на південь України; кризового фізичного і духовного стану й сподівань Карла XII на допомогу кримського хана і негативну реакцію султана Ахмеда III на таку можливість; вибору місць форсування водних перешкод та обмежених можливостей для переправ, московської погоні та переслідування розбитого ворога військами Петра I тощо. Особливе місце тут посів аналіз психологічного стану в таборах противників, цинічну жорстокість московитів до шведів і особливо запорожців, факту порушення російською стороною угоди про капітуляцію майже відразу після її підписання, а також покарань шведських і українських полонених.

Україно-шведським взаєминам у постполтавський період присвячено останній, четвертий розділ монографії, який також налічує два підрозділи. В першому з них висвітлено українсько-шведський союз без Мазепи у період від вересня 1709 і до липня 1711 р., а в другому акцент зроблено на втрачених можливостях і зраджених сподіваннях «Троїстої угоди». Зокрема, підкреслено, що на небезмарні стосунки між союзниками важким тягарем лежала поразка під Полтавою. На переконання автора, «Якщо поразка під Полтавою ще не здавалась шведам непоправною катастрофою, то Мазепа і Гордієнок розуміли, що їх доля і доля України практично вирішена. На берегах Дніпра, однак, спільна біда ще єднала союзників – запорожці активно забезпечували переправу шведів, саме вони перевезли Карла XII глибокої ночі 29 (30) червня, поставивши його карету у два човни, зв'язаних між собою». Власне, сам шведський король гречно дозволив Мазепі рятуватися першим зі своїми прибічниками [с.273]. Наголошено, що Мазепа, в свою чергу, схиляв Карла повернути на південь, до Очакова, де місцевий паша був його приятелем і що саме це пізніше врятувало життя обом ватажкам й більшості їх людей.

Дослідник не обійшов увагою взаємини шведського короля та його союзника гетьмана Мазепи з султаном, який проігнорував вимоги та не дуже приховані погрози московського царя і дозволив втікачам-гостям розташуватися під Бендерами. Зазначив і про су-

перечності всередині табору українців, посередником у яких виступав Карл XII, та примирення суперників після смерті І. Мазепи наприкінці вересня 1709 р. В підрозділі розкривається, як діяли шведи і українці на Дністрі, показано об'єднання зусиль московитів і молдаван у боротьбі проти союзників й причини рішення командира шведського загону А. Юлленкруза здатися без бою. Особливе місце приділено заходам Карла XII щодо відновлення армії та його дипломатичним крокам на союзництво з Кримським ханством й Османською державою в протистоянні з Московським царством. Очевидно, вони відіграли не останню роль у тому, що турецька сторона оголосила 9 листопада 1710 р. війну за порушення московською стороною суверенітету Османської держави.

Органічним продовженням розділу є підрозділ 4.2, де розкрито втрачені можливості та зражені сподівання «троїстої угоди». В ньому дослідник детально висвітлює чергування дипломатичних заходів щодо умиротворення між царем і його союзниками та шведським королем й Турецькою Портою, спроби Петра I укласти сепаратний мир із проведенням багатьох набігів кримського хана, військових акцій об'єднаних сил шведського короля, орликівців, поляків і татар у різних регіонах України та організацією військових походів полководцями Карла XII у Річ Посполиту. Особливо підкреслює, що після очевидної невдачі стратегічного наступу шведської армії перед датсько-саксонсько-московським військом у травні 1713 р. турецький уряд стала дратувати поведінка шведського короля. Більше того, історик переконливо доводить, що його наполегливість і до певної міри фанатизм лякали турецьку сторону, не давали їй вийти з конфлікту з Московією. Загострення суперечностей, з одного боку, привело до відкритого протиборства, кількарядового поранення та турецького полону і майже річного домашнього арешту Карла XII; з іншого погіршило становище українських спільників і деморалізувало козацьку верхівку через розірвання зв'язків з іншими союзниками, насамперед шведським королем. Ситуацію ще більше ускладнили підписання Адріанопольського миру влітку 1713 р. та репресивні акції московитів із масового виселення за Дніпро козацького населення і руйнування містечок задля недопущення створення необхідної матеріально-ресурсної бази для відновлення в Правобережній Україні Гетьманату П. Орлика. Спроби запобігти цим репресивним крокам царського уряду з боку орликівців на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком зазнали невдачі, а П. Орлик втратив шанси на боротьбу за Україну. Остаточну крапку в цьому було поставлено у жовтні 1714 р., коли гетьман змушений був виїхати за межі Туреччини разом із Карлом XII, якого силою заставили покинути межі країни через так звані заворушення. Майже одразу свій тон до Малоросії змінив Петро I, що проявилось не тільки в першій ревізії лівобережних полків, порабуваннях і руйнуваннях, а й знищенні до 30 тисяч мазепинців.

Робота завершується продуманими та змістовними прикінцевими висновками, котрі випливають із суті виконаного дослідження, списком використаних джерел і літератури, а також додатками, де вміщено історичні карти.

Підкреслимо, що текст дослідження читається легко, написаний гарною літературною науковою мовою. Представлені в ньому факти, події і процеси подано в логічній, хронологічній і послідовній системі на основі залучених джерел і видаються достовірними, а пояснення, трактування, узагальнення і висновки автора – цілком обґрунтованими та переконливими.

Загалом монографія вирізняється актуальністю, містить наукову новизну, вводить у науковий обіг комплекс нових джерел, маловідомих і невідомих фактів і їх професійною інтерпретацією, має цілісний, завершений і самостійний характер.

Зазначене дає підстави для висновку, що монографія доцента О. Слісаренка стала істотним історіографічним фактом вітчизняної історичної науки, що дозволяє глибше пізнати та осмислити як факти, так і ціну українського народу в боротьбі за державну самостійність на початку XVIII ст. Загалом автор провів ґрунтовне наукове дослідження й здобув якісно нові результати, що вирізняються новизною й суттєво доповнює наші уявлення про складність і суперечливість військово-стратегічного українсько-шведського союзу 1708–1714 рр.

Разом з тим, відзначимо, що робота не позбавлена недоліків. Очевидно, в назві краще забрати слово «утворення», а то складається, оскільки в праці йдеться про сутність, функціонування і наслідки союзу 1708–1714 рр. Варто було б перший розділ доповнити підрозділом про методологічні засади дослідження. Доцільно також дещо розширити джерельну базу дослідження, зокрема використати документальні видання: «Величко Літопис»; «3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи»; «Універсали Івана Мазепи». Доречно було б опрацювати праці: М. Андрусяка; Д. Журавльова, Б. Крупницького; Т. Мацьківа; В. Смоля і В. Степанкова і А. Яковліва. Доречно було б використати і працю В. Соболя. Належного осмислення, на наше переконання, потребує образ І. Мазепи в рецепції російської дослідниці Т. Таірової-Яковлевої. Доцільно більш системно аргументувати доцільність україно-шведського союзу в особі гетьмана І. Мазепи та короля Карла XII. Слід доповнити матеріал про державницьку діяльність П. Орлика в рамках зазначеного союзу і реакцію на неї європейських держав й окреслити чіткіше загальні наслідки та значення союзу. І, нарешті, текст містить чимало граматичних і стилістичних помилок, а також неточностей щодо географічних назв тощо.

Втім, підсумовуючи аналіз змістовного монографічного дослідження О. Слісаренка засвідчує, що історична думка України поповнилася змістовною, новаторською працею з чітко вираженою новизною і панорамним баченням місця й важливості пошуку І. Мазепю союзників у досягненні державної незалежності України. Що ж до висловлених побажань, то нехай вони стануть певним орієнтиром для продовження його наукових студій над реконструкцією важливої проблеми нашого історичного минулого.

Отримано 17.08.2018